

tan ayrılması üzerine mektupçuluk vazifesini bıraktıysa da Turşucuzâde Ahmed Muhtar Efendi'nin şeyhülislâmlığı zamanında görevine döndü. Bu dönemde mevâlî rütbesinden mahreç rütbesine terfi etti. 1 Ocak 1878 tarihinde mektupçuluk görevinden alınarak Beyrut kadılığına tayin edildi. Yaklaşık iki yıl yürüttüğü bu görevden sonra Suriye Adliye müfettişliğine getirildi ve bir müddet sonra tekrar eski görevine iade edildi (1881). Hanımının hastalığı yüzünden istifa ederek İstanbul'a dönen (1883) Cemâleddin Efendi'ye, üstün hizmetleri ve güzel ahlâkı sebebiyle Beyrut halkı tarafından tezhipli bir *Mecelle* nüshası ve eşraftan 322 kişinin imzasını taşıyan bir teşekkür mektubu verildi. 30 Haziran 1885 tarihinde İstanbul pâyesiyile Şarkî Rumeli meşihatinde görevlendirildi. 26 Şubat 1891'de Mısır kadılığına tayin edilen Cemâleddin Efendi yaklaşık on yıl sürdürdüğü bu görevi sırasında Anadolu kazaskerliği pâyesi ve birinci rütbeden Mecidî nişanı ile ödüllendirildi. 22 Ocak 1901'de Kahire'de vefat etti ve İmam Şâfiî Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. 1. *İhticâb*. Mısır İstinaf Mahkemesi müsteşarı Kâsım Emîn'in kadınların örtünmesine karşı çıkan ve erkeklerle bir arada bulunmalarına cevaz veren *Tahîrû'l-mer'e* adlı eserine reddiye olarak yazılmıştır. Müellifin vasiyeti üzerine, Asmaî mahlasıyla meşhur Adanalı Yûsuf Ziya Efendi tarafından eserin önce Türkçe metni neşredilmiş, sonra da Arapça'ya tercüme edilerek *el-İhticâb* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1318). 2. *es-Siyâsetü's-şer'iyye fi siyâdeti'r-râi ve saâdeti'r-raiyye*. *Siyâset-i şer'iyye** ile doğrudan ya da dolaylı olarak ilgisi bulunan çeşitli konuları İslâm tarihinden bazı örneklerle birlikte ele aldığı bu eseri 19 Ocak 1899 tarihinde tamamlamıştır. Kitap aslında Türkçe yazılmakla birlikte önce Asmaî tarafından *es-Siyâsetü's-şer'iyye fi hukûki'r-râ'i ve saâdeti'r-raiyye* adıyla Arapça'ya tercüme edilerek yayımlanmış (Kahire 1318), daha sonra da Türkçe aslı neşredilmiştir (Kahire 1319). 3. *Hulâsatü'l-keâm fi tercihi dîni'l-İslâm*. Bu eseri de Asmaî Arapça'ya tercüme edip aynı isimle yayımlamıştır (Kahire 1319). Bunlardan başka Asmaî tarafından derlenen Cemâleddin Efendi'nin üç risâlesi *el-Muḥâfaẓa 'ale'd-dîn ve'l-ihimâm bi's-şalâti'letî hiye ehemmu erkânih*, *Beyânü't-terakki bi'd-dîn ve'r-red 'ale'l-kâ'ilin bi't-terakki bi'l-vesâ'ili'l-mâddiyye*

ve *Tahkik fi mes'eleti'l-kaẓâ' ve'l-kaḍer ve innehumâ sâ'ikân ile'l-'amelâ ile'l-kesel* isimleriyle Arapça'ya tercüme edilerek *Âşâru Cemâleddîn* adıyla yayımlanmıştır (Kahire 1319).

BİBLİYOGRAFYA :

Cemâleddin Abdullah Efendi, *el-İhticâb* (trc. Asmaî), Kahire 1318, ayrıca bk. mütercim in mukaddimesi, s. 3-4; a.mlf., *es-Siyâsetü's-şer'iyye fi siyâdeti'r-râi ve saâdeti'r-raiyye* (nşr. Asmaî), Kahire 1319, ayrıca bk. nâşirin mukaddimesi, s. 3-15 (bu eserde Asmaî müellifin kendi dilinden hayatını anlatmaktadır, bk. s. 12-14); *Osmanlı Müellifleri*, I, 267-268; Serkis, *Mu'cem*, II, 1296-1297; Zeki Mucâhid, *el-A'lamü's-şar'kiyye*, Kahire 1950, III, 41-42; *Hediyetü'l-'ârifin*, I, 492; Karatay, *Arapça Basmalar*, s. 19-20; Kehâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, VI, 42; Özege, *Katalog*, I, 73; II, 664; IV, 1586; a.mlf., *Bağış Kitapları Ek Kataloğu* (nşr. Ali Bayram v.dğr.), Erzurum 1973, V, 83; Albayrak, *Osmanlı Uleması*, I, 11-12; *Fihrisü'l-matbû'ati't-Türkiyyeti'l-'Osmâniyye*, Kahire 1982, I, 33, 152; II, 192.

SAFFET KÖSE

CEMÂLEDDİN AKSARÂYİ

(ö. 791/1388-89 [?])

Osmanlılar'ın

ilk devrinde yetişen tefsir, lugat, edebiyat ve tıp âlimi.

Asıl adı Mehmed'dir. I. Murad devrinde dinî, edebî ve akli ilimler alanında ün yapmış âlimlerden biri olup nisbesinden de anlaşılacağı üzere Aksaraylıdır. Doğum tarihi ve öğrenimi hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamakla beraber Aksaray'da yaşadığı, ilmi faaliyetlerini burada sürdürdüğü bilinmektedir. Bazı kaynaklarda soyunun dördüncü kuşakta Fahreddin er-Râzi'ye (ö. 606/1210) ulaştığı belirtilmektedir. Kendi döneminde Cemâlî nisbesiyle tanınmıştır (Taşköprizâde, *eş-Şekâ'ik*, s. 18).

Cemâleddin Aksarâyî'nin tasvir edildiği bir minyatür (Taşköprizâde, *eş-Şekâ'iku'n-nu'mâniyye*, TSMK, Hazine, nr. 1263, vr. 19)

O dönemde Cevherî'nin *eş-Şihâh* adlı lugatını ezbere bilenlerin tayin edildiği Aksaray Zincirli Medresesi'nde müderris olan Aksarâyî öğretim faaliyetini burada sürdürdü. Rivayete göre talebelerini üç kısma ayırırdı. Birinci kısma evinden medreseye giderken yol boyunca ders anlatırdı. Yürüyerek ders yaptıkları için bunlara "meşşâiyyûn" denilirdi. İkinci kısım talebe medresenin revaklarında toplanıp ders yapardı; bunlara da "revâkiyyûn" adı verilirdi. Üçüncü kısmı teşkil edenler ise medresenin içinde ders gören öğrencilerdi. Büyük dedesi Fahreddin er-Râzi'nin de yürürken ders anlattığı rivayet ediliyorsa da gerçekte yürüyerek ders anlatma Aristo'nun Lise'de (Lykeion) uyguladığı bir metottur. Revâkiyyûn tabiri ise İslâmî literatürde İlkçağ felsefe ekollerinden biri olan Stoa ekolü mensuplarına verilen bir isimdir.

Devrinin ilim ve irfan hayatına büyük ölçüde hizmet etmiş olan Aksarâyî pek çok talebe yetiştirmiştir. Osmanlılar'ın meşhur âlimlerinden Molla Fenârî de Mısır'a gitmeden önce öğrencileri arasında bulunmaktaydı. Seyyid Şerif el-Cür-cânî, Aksarâyî'nin şöhretini duyarak talebesi olmak için Karaman'a giderken şehre yaklaştığı bir sırada onun *Şerhu'l-İzâh*'ını inceleme fırsatı bulmuş, eserin aslının şerhinden daha açık ve anlaşılır olduğunu görünce Aksarâyî'nin ilmi yetersizliğine hükmederek geri dönmek istemiştir. Ancak görüştüğü bazı kimselerden Aksarâyî'nin telifte güçlü olmakla birlikte ders okutmada çok başarılı olduğunu öğrenmesi üzerine yoluna devam etmişse de Karaman'a vardığında Aksarâyî'nin öldüğü haberini duymuş ve burada karşılaştığı Molla Fenârî ile Mısır'a gitmiştir. Büyük âlim Zenbilli Ali Efendi de Cemâleddin Aksarâyî'nin neslinden geldiği için Cemâlî mahlasını almıştır.

Cemâleddin Aksarâyî Bursalı Mehmed Tâhir'e göre 791 (1388-89), Brockelmann'a göre 1377, Adnan Adıvar'a göre ise 1388 yılında memleketi olan Aksaray'da vefat etmiştir.

Eserleri. Cemâleddin Aksarâyî tefsir, hadis, fıkıh, ahlâk, edebiyat ve tıp gibi konulara dair birçok eser yazmış olup başlıcaları şunlardır: 1. *Şerhu'l-İzâh*. Di-maşk hatibi Kazvî'nin meânî ve beyân konusundaki *el-İzâh* adlı eserinin şerhidir. 776 (1374-75) tarihli müellif hattı nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (İbrâhim Paşa, nr. 1020) kayıtlıdır (diğer yazmaları: Yenicami, nr. 1032; Yenimed-

rese, nr. 1872/210). Aynı eserin *Şerhu müşkilâtî'l-İzâh* başlıklı bir yazması da Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Süleymaniye, nr. 895). **2. Hâşiye 'ale'l-Keşşâf**. Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ına bir hâşiyedir (Süleymaniye Ktp., Cârullah, nr. 208). **3. İ'tirâzât 'alâ Şerh'l-Keşşâf** (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 577/1). **4. Hâşiye 'alâ Şerhi Mecma'i'l-bahreyn**. İbnü's-Sââtî'nin *Mecma'u'l-bahreyn ve mülteka'n-neyyireyn* adlı kendi eserine yazmış olduğu Hanefî fihhına dair şerhin hâşiyesidir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 1472). Eser bazı Şâfiîler'in Hanefî fihhına itirazları göz önüne alınarak kaleme alınmıştır. **5. Es'ile ve ecvibe**. Tefsir, hadis ve fikh meselelerine dair çeşitli soru ve cevapları ihtiva eder (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 70, 71, 72, 1033; Fâtih, nr. 99/1; Nâfiz Paşa, nr. 108; Şehid Ali Paşa, nr. 45). **6. Hallü'l-Mücez**. İbn Sînâ'ya ait *el-Kânûn fi't-ıtib* adlı eser üzerine İbnü'n-Nefîs tarafından *Mücezû'l-Kânûn* adıyla yapılmış çalışmanın şerhidir. Eser birkaç defa basılmıştır (Delhi 1870; Leknev 1877, 1908). **7. Keşfü'l-İ'râb**. Taceddin el-İsferâyî'nin nahve dair *Lübbü'l-elbâb fi 'ilmi'l-i'râb* adlı eserinin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Mahmud Paşa, nr. 369). **8. Ahlâk-ı Cemâlî**. Kâtib Çelebi, Yıldırım Bayezid'e ithaf edilen ve üç bölümden (makale) oluşan bu eserin ilk

bölümünde insanın kendi şahsına, ikinci bölümünde aile fertlerine, üçüncü bölümünde de diğer insanlara karşı görevlerinin anlatıldığını söyler (*Keşfü'z-zunûn*, I, 36); aynı bilgileri Bursalı Mehmed Tâhir de tekrarlar (*Osmanlı Müellifleri*, I, 266). Buna göre *Ahlâk-ı Cemâlî*'nin, geçmiş IV. (X.) yüzyıl düşünür ve bilgilerinin çalışmalarına kadar uzanan (meselâ bk. Hârizmî, s. 80; İbn Sînâ, s. 16) ve zamanla gelişerek Tûsî'nin *Ahlâk-ı Nâşîrî*'sinde en mükemmel şeklini bulan İslâm ahlâk programının bir devamı olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Ağâh Sırrı Levend, İstanbul ve Ankara kütüphanelerini tarayarak hazırladığı ve bu kütüphanelerde bulunan İslâm ahlâkına dair başlıca eserleri tanıttığı yazısında (*TDAY Belleten*, s. 89-115) bu eserler arasında *Ahlâk-ı Cemâlî*'ye rastlamadığını belirtmektedir.

Aksarayî'nin bunlardan başka Beyzâvî'nin Şâfiî fihhına dair *el-Gâyetü'l-kuşvâ*'sına yazdığı bir şerhi (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1192) ile *Şemsiyye fi esrârî'l-kelîmâtî's-Şiddîkayye*, *Şerh-i Müşkilâtî'l-Kur'ânî'l-Kerîm* ve *Şerh-i Müşkilâtî'l-eḥdîş* adlı eserleri olduğu da kaydedilmektedir (son iki eser Farsça'dır).

BİBLİYOGRAFYA :

Hârizmî, *Mefâṭihu'l-'ulum*, Kahire 1342, s. 80; İbn Sînâ, *Uyûnü'l-ḥikme*, Beyrut 1980, s. 16; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, II, 125; a.mlf., *eş-Şekâ'ik*, s. 17-19; *Keşfü'z-zunûn*, I, 36, 210; II, 1192, 1479, 1544, 1545, 1601, 1900; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, VII, 209; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 191-192; Bursalı Mehmed Tâhir, *Ahlâk Kitaplarımız*, İstanbul 1315; a.mlf., "Eski ve Yeni Ahlâk Kitaplarımız", *SM*, I/13 (1324), s. 202; a.mlf., *Osmanlı Müellifleri*, I, 265-266; Brockelmann, *GAJ Suppl.*, II, 328; Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, s. 25-26; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 544, 632, 648, 665; Sarton, *Introduction*, III/2, s. 1725; Süheyl Ünver, "Sheykh Jamaluddin Aksarayı, Mujez Sherhi and other works", *Journal of the Regional Cultural Institute*, II/3, Tahran 1969, s. 167-176; Ağâh Sırrı Levend, "Ümmet Çağında Ahlâk Kitaplarımız", *TDAY Belleten* 1963 (1964), s. 115; I. Mélikoff, "Djamâl al-Din Aḳsarayı", *EI²* (İng.), II, 419-420; Kazım Müsevî Bicurdî, "Aḳsarâyî, Cemâleddin", *DMBİ*, I, 490.

MUSTAFA ÖZ

CEMÂLEDDİN EFENDİ, Hâlidefendizâde

(1848-1919)

Osmanlı şeyhülislâmı.

Kazasker Hâlid Efendi'nin oğlu, II. Mahmud devri kazaskerlerinden Şeyh Yüsun Efendi'nin torunudur. Annesinin babası Mehmed Said Kevâkibi de Rumeli kazas-

kerliği yapmıştır. İstanbul'da doğdu. Önceleri özel hocalardan ve babasından ders aldı. Babasının görevi sebebiyle Kayseri, Sivas ve Mekke'ye gitti. 1871'de Bâb-ı Fetvâ Mektûbî Kalemî'nde vazifeye başladı. Ertesi yıl Anadolu kazaskerliği mektupçuluğuna getirildi. Daha sonra Adliye Nezâreti ceza dairesinde çeşitli görevlerde bulundu. 1878'de meşihat mektupçusu oldu. Bu görevde iken yazdığı hususi mâruzatları ile meşihat makamında olup bitenleri saraya bildirerek II. Abdülhamid'in dikkatini çekti. 1867-1891 yılları arasında kendisine ibtidâ-i hâric, İstanbul müderrisliği, hareket-i hâric, ibtidâ-i dâhil, müsile-i Sahn, Sahn-i Semân, müsile-i Süleymâniyye, mahreç, bilâd-i hamse, Haremeyn, İstanbul kadılığı, Anadolu kazaskerliği ve Rumeli kazaskerliği pâyeleri verildi. Rumeli kazaskerliği pâyesiyile meşihat mektupçuluğunda bulunduğu sırada kırk üç yaşında iken 4 Eylül 1891'de Ömer Lütfi Efendi'nin yerine şeyhülislâm oldu.

Sultan Abdülaziz ile Sultan Murad'ın meşihat makamına hazırlanan fetvalarla tahttan indirilmeleri, Abdülhamid'i bu makama çok güvenebileceği bir kimseyi getirmeye sevkettiğinden Cemâleddin Efendi yerleşmiş ilmiye geleneğine aykırı olarak mektupçuluktan şeyhülislâmlığa yükseltilmişti. II. Abdülhamid'in karakterini, hassasiyetini, meziyet ve zaafalarını çok iyi bilen Cemâleddin Efendi, son derece dikkatli davranarak onun saltanatının sonlarına kadar on yedi yıl altı ay gibi uzun bir süre bu mevkide kalabildi. Zaman zaman hakkında hükümdarı kuşkulandıracak jurnaller verildiyse de bunlar pek ciddiye alınmadı. Sultan Abdülhamid bütün devlet ricâline olduğu gibi Cemâleddin Efendi'ye de bol ihسانlarda bulunmuş, Kuruçesme'de yaptırdığı yalılı bütün mefruşatı ile kendisine hediye etmiştir. Bu ihسانı ile ayrıca şeyhülislâmın Yıldız Sarayı'na yakın bir yerde oturmasını da sağlamış oldu.

Cemâleddin Efendi hükümetin bir üyesi olarak memleket meseleleriyle yakından ilgilenmiş, müzakerelerde farklı görüşler ileri sürdüğü gibi birçok karara da muhalefet etmiştir. Meşihat-ı İslâmiyye Dairesi'ni ilgilendiren konular dışında özellikle iktisadî meselelerde diğer hükümet üyeleriyle ters düşmüştür. Dış devletlerden alınacak borçlar, çıkarılacak hisse senetleri, Ereğli kömür madenlerini işletme hakkının borç karşılığında bir gayri müslime verilmesi ko-

Cemâleddin Aksarayî'nin *Şerhu'l-İzâh* adlı eserinin müellif hattı nüshasının ilk sayfası (Süleymaniye Ktp., İbrâhim Paşa, nr. 1020)

